

ИЛ. Р. БЛЪСКОВЪ

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

ТОМЪ I

СЪ УВОДЪ, БЕЛЕЖКИ И ПОДЪ УРЕДБАТА НА

ИВАНЪ БОГДАНОВЪ

ХЕМУСЪ

А. Д. ЗА КНИГОПЕЧАТАНЕ И ИЗДАТЕЛСТВО — СОФИЯ

1940

ДЪДО ДОБРИ

Единъ отъ старитѣ наши истински народни мъже

И наистина, дѣдо Добри, както по-долу ще четете и ще видите, бѣ истински народенъ българинъ. Днесъ за днесъ у насъ думата народенъ се е обърнала повечето като на подигравка, на нехвелита¹⁾ препоръка и защита. Всичко е народно. Надъ кръчмитѣ, надъ казината, вие ще видите изписани съ голѣми букви: народна кръчма, народно казино, народно питейно заведение и пр., разбира се, че и тѣзи които посещаватъ тия заведения, иматъ претенцията да се наричатъ народни. Друго, захванете отъ полуофициалнитѣ и неофициалнитѣ вестници, и друга всѣкаква рода вестничета, които ги изписватъ сѣ голѣми и народни хора, захванете отъ разни ситни, дребни, едри книжлета, па елате дори до издаваемитѣ дрипели, календарчета и други такива отъ Гребенарова и други като него, и вие ще видите, че на челото на всички тия стои думата: народенъ вестникъ, народно календарче, вестникъ за народа и пр. и пр. А за повечето отъ днешнитѣ хора и не питайте; знаешъ ли много да дърдоришъ и бръщолевишъ, можешъ ли да псувашъ, да хулишъ, да клеветишъ

¹⁾ нехвелитъ, а — неджгавъ, немощенъ, боленъ.

особно голѣмитѣ хора, като патрици, владици, министри, управители, можешъ ли да шпионирашъ, да лъжешъ, при това умѣешъ ли да давашъ голѣми обещания, особно кога трѣба да поведешъ като овце подире си проститѣ граждани или селени, и отъ тебе по-народенъ не може да бжде. Ами си билъ преди една или петъ години оцапанъ, окалянъ, презрѣнъ, невреди; наложи днесъ на главата си такъвъ калпакъ или такава шапка, каквато носятъ народнитѣ, подложи се после нѣкому високонародному, да му агитирашъ, да карашъ тия що ги казватъ нищи духомъ, или по-другояче тѣлпа, да му кадятъ тамиянъ, безъ да го знаятъ или познаватъ, тогава ти си вече народенъ надъ народнитѣ. Тебе може даже да те избератъ за председателъ на нѣкое бюро, па даже и да те избератъ и за камарата депутатъ. Азъ познавамъ и мога именно да ви покажа на такивато високонародни, които въ турско време сж били по грабителството си, по злинитѣ си, по-лоши и отъ самитѣ турци, които сж узлочестили много вдовици и сирачета, като напимѣръ, вземали сж грижата да разглеждатъ смѣткитѣ, да прибератъ вересиитѣ на нѣкой починалъ богатъ, трудолюбивъ еснафинъ българинъ, палили сж, смѣдили сж, додето всичко сж прекарвали въ своя джобъ, и днесъ, когато сирачета петимисватъ¹⁾ за коричка хлѣбъ, при туй чудо бащино си опропащено имущество, тѣзи високонародни, благодарение на подлизурството си — изкуство, спечелено въ турско време, днесъ сж на чело: кой кметъ, кой депутатъ, кой адвокатъ и пр. . . Но такива и за такивато сж сегашнитѣ още млади години.

¹⁾ петимисвамъ — петименъ съмъ — милѣя, жадувамъ за нѣщо.

Нека оставимъ тѣхнитѣ гнѣсни дѣла, покрити днесъ задъ името народни, да ги открие времето, по това явно и именно да ги опише поколѣнието, а ние като поколѣние на дѣда Добря и други като него примѣрни старци, нека се завърнемъ къмъ старитѣ забравени години и да видимъ имало ли е и тогава народни хора или не.

Но позволете ми по-преди да ви кажа, че въ дѣдо Добревото време думата народенъ, рѣдко се е променувала, бия и хичъ¹⁾. Тогава се гледаше не на името, но на работата, всѣки си работѣше, както по-долу ще видите, тихичко, само около себе си, за доброто на своитѣ си, на селото си, колкото му достигаше силата, и по това не искаше да знае, ни за почести, ни за похвалба, не ги искаше, нито ги слушаше.

И тѣй слушайте сега разказа ми за дѣда Добря.

I

Селото Н.* (днесъ градецъ) преди 40 години броеше до 80 кжщи християни. Не казвамъ българи, защото тукъ, въ то време, освенъ три-ма души мжже, които говорѣха български, и то завалено — размѣсъ съ турски, всичкитѣ други, съ женитѣ си, съ децата си, говорѣха турски. И въ разговоритѣ си до толко добре наподобяваха израженията на сжщия делиормански читашки²⁾ езикъ, щото не имъ трѣбаше друго, освенъ на мжжетѣ по една зелена въртелка (гжжува), а на женитѣ по едно фередже, и иди тогава че кажи, че тия хора сж българи.

А сами не се прекорѣваха съ друго име;

¹⁾ бия и хичъ — дори и сѣвсемъ, никакъ

²⁾ читашки — отъ, на читакъ, турчинъ селенинъ

гърци да се кажатъ, — не приемаха, гагаузи — хичъ¹⁾. — „Булгаръ-исъ“ (българи сме) отговарѣха по турски.

Ако имъ кажеше нѣкой — а бе, че вие гачели, сте отъ породата на помацитѣ, тѣ сж ужъ турци, а пѣкъ на турски бѣкелъ²⁾ неотбиратъ, приказватъ сжщо български, и толкова чисто, колкото вие чисто турски приказвате.

— Не приемаме, отговарѣха докаченитѣ Н.* насъ съ помацитѣ не мой³⁾ ни мѣри. Помацитѣ се изневѣрници. Тѣ на времето, като видѣли зора, вѣрата си дали, а езика си, което е по-лесно — не дали, а пѣкъ ние езикътъ си хвърлихме на кучета, само вѣрата си да отървемъ.

Кога попитахъ единъ 90 годишенъ старецъ на име дѣдо Иванъ (родомъ изъ селото Войводово, дето сжщо приказватъ и до днесъ отъ мало до голѣмо по турски), какъ тѣй се замѣстилъ помежду тѣхъ българскиятъ езикъ съ турския, отговори:

„Сега, както видишъ, лека-полека българската махала се е отдѣлила отъ турската, а кога азъ зазнаихъ селото си, тогава нашитѣ кжщи бѣха кармакарашъкъ⁴⁾ съ турскитѣ. Наши-тѣ турци бѣха твърде лоши, освенъ друго, тѣ не искаха да чуютъ ни думица да се проговори българска помежду ни. Не стигаше дето всѣка български кжща отъ четирѣ страни бѣ забиколена отъ турски, но и вътре кжщитѣ ни, ни деня, ни ноця, не се изпразнѣха отъ сѣседитѣ ни турци. Деня, има ни въ кжщи, нѣма ни, цѣлъ день ще се провървятъ каджнята; ако сж женитѣ и децата ни въ кжщи, съ тѣхъ ще се за-

¹⁾ хичъ — сѣвсемъ

²⁾ бѣкелъ — нишо

³⁾ мой — може

⁴⁾ кармакарашъкъ — размѣсено.

галикватъ¹⁾ цѣлъ день. Нищо не работѣха тѣ нашето брашно, масло, гадини, бѣха и тѣхни. Вечерта ще излѣзе каджната, подиръ нея ще доде мжжъ ѝ, цѣла нощъ ще кюфти²⁾ до огнището, ние, уморени отъ работа имаме ли време да му люлѣемъ, нѣмаме ли, кой ни пита? Да се нахранятъ, че да си идатъ, да ни оставятъ баремъ³⁾ нощя рахатъ⁴⁾, хиляди пѣти бѣхмѣ благодарни. При тѣхъ въ кѣщи неможехме, нито биля⁵⁾ да си пошушнемъ, щемъ-нещемъ, трѣбаше да учимъ и децата си да приказватъ турски, а отъ български езикъ да се страхуваме и да отбѣгваме. Тогава имъ идѣше кефа⁶⁾. Дене излѣзатъ де-чурлигата ни изъ пѣтя, съ кого ще се сбератъ? — пакъ съ комшийскитѣ турчета, тежко и горко на това дете, което проговорѣше и не разбираше турски, съ разпукана глава го изпращаха въ кѣщи. Тѣй, тѣй, отъ поясъ на поясъ⁷⁾, лека-полека българскиятъ езикъ се забравѣше, додето най-сетне съвсемъ го изгубихме, и додоха до тамъ нашитѣ внуци, щото и на умъ не имъ дохожда, че си потурчиха езика; дай му да ти приказва по турски, ще го разберешъ най-добре, попитай го по български, той ще те гледа като пукалъ⁸⁾, безъ да ти отбира . . .

И чудното е това, че Н*-ци, както и отъ околията имъ, каквото е и Войводово, за което по-горе споменахме, до толкова сж били яки въ

1) загаликватъ — заглавикватъ

2) кюфти — по-правилно кюхти — засѣда на едно мѣсто, кисне.

3) баремъ — поне.

4) рахатъ — спокойствие, миръ, покой.

5) биля — дори.

6) кефъ — разположение, удоволствие.

7) поясъ — поколѣние.

8) пукалъ, по-добре пукълъ — човѣкъ, който мълчи, непродумецъ.

вѣрата си, до толкова сж се придържали у старитѣ български обичаи, щото малко отдалеченитѣ отъ тѣхъ чисто български села, трѣба да се позасрамятъ предъ тѣхъ, по слабата си вѣра, по слабото зачитание на старитѣ си прадѣдови обичаи. Българинътъ отъ с. Войводово до толко е мразѣлъ турчина, щото ако е било възможно да не се срещне съ него, но какво да прави, като отъ тритѣ страни кѣщата му е била огградена съ турски кѣщи. Въ тѣзи мѣста не се помни да се е потурчила нѣкоя мома, когато въ по-отдалеченитѣ чисто български села се лѣстили на турчина, приемали сж го въ кѣщата си, като вѣренъ и любезенъ гостъ, и тамъ, година не се е минувало безъ да престане мома или булка на нѣкой читакъ отъ ближнитѣ турски села на шамането. Ами какво ще кажете за Н-скитѣ стари обичаи? Вамъ ще ви дойде още по-чудно, даже и невѣроятно, товащо ще ви разкажа откъсо за тѣхнитѣ обичаи.

Като хора християни, разбира се, и тѣ сж имали и годи¹⁾, и свадби, и вѣнчание, освенъ това, и хора, и сѣдѣнки. Всичко тукъ надъ²⁾ тия обреди се е извършвало по старому.

Старитѣ български пѣсни, на засѣвки, предъ кръстника; предъ зетя и булката, на субати³⁾, на хора и пр. всички сж се пѣли отъ момитѣ, булките, сжщо чисто български, както въ другитѣ български села. Седнала старата, или булката, или момата въ кѣщи, работи си, и пѣе си българска пѣсенъ, а попитай я да ти разкаже поне на турски какво пѣе, какво говори пѣсенъта, тя ще ти отговори — „нерде билеимъ бенъ“ (отъ де да знаа азъ?). Тѣй тѣ пѣятъ хубаво,

1) годи — голежи.

2) надъ — при.

3) субатъ, по-правилно собатъ — гощавка, пиръ.

ясно българските стари пѣсни, но безъ да имъ отбиратъ.

Обичаитѣ по вѣрата се изпълнѣли¹⁾ и тукъ, сжщо както на вредъ по другитѣ села по това време. Попъ сж виждали въ годината единъ или два пѣти. Умре ли нѣкой, ще го заровятъ безъ попъ, безъ опѣйло. Ако се случи попътъ да не доди до четирстѣ, на умрѣлия ще взематъ шепа пръстъ отъ гроба му, ще подирятъ попа, де, де, ще го намѣрятъ, ще опѣй попътъ пръстъта и, туй е то опѣйлото му. Роденото дете, ако има добрината да трае и живѣе, когато наминае попътъ ще го кръща, но ако ли го видятъ, че ще мре, то ще бабата да го кръсти. Нафора и причастие се намираше постоянно у Екзарха. Екзархъ се казва този у когото е кондисвалъ²⁾ попа.

Причастието тогава се предавало по особенъ начинъ. Попътъ ще влѣе капка винце, и трошица-частица отъ приготвеното причастие въ нѣколко гроздени зърна, тѣзи зърна е спазвалъ и пипалъ Екзархътъ съ голѣма набожностъ; щомъ нѣкой ще мре, бутнатъ му въ устата едно зърно, и на тебе причастие.

Общо Богослужение се извършвало на годината единъ пѣтъ, и то до наскоро, въ едно турско теке³⁾, което е близу до едно турско село наречено теке козлуджа. Тоя турски мѣнастиръ, който е построенъ въ дѣното на единъ дълбокъ боазъ⁴⁾, е богатъ съ много нивя, ливади, воденици, пространни пасбища, по които е пасалъ многочисленъ рогатъ добитѣкъ: овце, кози, крави, волове; всички тия сж били подарени отъ турци, а повечето отъ християнитѣ. Въ текето е

¹⁾ изпълнѣли — изпълнѣвали.

²⁾ кондисвамъ — слизамъ, установявамъ се, станувамъ.

³⁾ Теке — мѣсто дето обитаватъ дервиши.

⁴⁾ Боазъ — проходъ, котловина.

гробътъ на светиятъ, но кой е тоя светия? — никой не знаелъ, нито даже и самиятъ Заимъ, притежателятъ на текето, е знаелъ положително на какъвъ светецъ се той кланя и прекланя. Турцитѣ явно сж говорили, че той е тѣхенъ светия, а християнитѣ тайно си тълкуваха, че това е гробътъ на Св. Илия. Както и да е, но тука освенъ на турцитѣ, които принасяха на гроба по нѣколко лоени свѣщи, бѣ позволено, и то съ всичкитѣ му добри приеми, и на християнитѣ, да посещаватъ гроба на пророкъ Илия. Презъ годината, сѣ капваше отъ християнитѣ по нѣщичко за текето, за тѣлесно здраве, но на Илинденъ — то течеше: кой овенъ, кой агне, кой ока вошени свѣщи, кой ока дървено масло, всѣки ще приносъ да донесе споредъ силата си, и тоя цѣлъ день е билъ тържественъ, като всѣки селски тезоименитъ на черковния имъ светия — сборъ.

Такова е било горе-долу, религиозното утешение на тѣдѣвашнитѣ съвсемъ не познати преди 1830 г. наши ужъ българи. Казахъ, че само дѣдо Добри и други двама като него сж говорили чатъ-патъ български, а отъ де до де дѣдо Добри да бжде запознатъ съ български езикъ?

Презъ Кйоръ-Везировото муарабе,¹⁾ дѣдо Добри е билъ прибѣгналъ въ ближния градъ да сѣ запази. Тукъ той присѣдѣлъ доде се помири войната, тукъ той, ще-не ще, се научилъ да приказва български, и сега той е билъ единъ отъ Н-скитѣ мѣже, които сж говорѣли, разбирали български. Но не е само това, той въ града видѣлъ и позналъ какво е нѣщо християнската, захваналъ да гледа на службитѣ на пророкъ Илия въ текето, като на еретически.

¹⁾ муарабе — война.

Като се завърналъ въ Н-ръ нему дохождало мъчно, кога недѣленъ день е нѣмало де да си припали свѣщица, да се прекръсти, да чуе черковно четмо, да види и да цѣлува светица, както въ града. Захванало да му не минува презъ гърлото годинясалата плесенѣсала нафора, която поемалъ отъ екзарховитѣ ржце, потърсѣло му се отъ вкисналото зърно, въ което имало комка.¹⁾ — Не дай Боже да наближи да умирамъ, азъ не мога преглътна това мухлясало зърно, думалъ той на екзарха. Когато е билъ въ града, той ни единъ християнинъ не е виждалъ вънъ по улицитѣ, а всички сж били въ черква; а тукъ гледа наскърбено на неговитѣ комшии,²⁾ недѣленъ, празниченъ день наклѣкали или край плетищата, или по боклуцитѣ, дѣлатъ си небрежно съ габровскитѣ кустури не трѣботни³⁾ клечки, или пъкъ се пощятъ на припекъ и си дрѣнкатъ по турски ни твоя ни моя⁴⁾.

II

По тѣхъ години, тѣй както далъ Господъ свещеникъ нарѣдко се срещаше, но и дето го имаше, той бѣше униженъ, покрусенъ, гоненъ отъ гърцкото фенерско духовенство. Лудитѣ, пиянитѣ, и досущъ невежитѣ попове, тогава струваха пари и бѣха на честь предъ своитѣ архипастири, такивато като напимѣръ: попъ Марко въ с. Черковна, попъ Чока въ с. Калепетрово, попъ Бошко въ с. Катунце и много други.

Попъ Иванъ, старецъ 50 годишенъ, бѣше родомъ отъ Търновско. Той не бѣше отъ тия

¹⁾ Комка — причастие.

²⁾ Комшии — съседи.

³⁾ Трѣботни — потрѣбни.

⁴⁾ Праздни приказки: ни твоя, ни моя работа.

свещеници, които мразѣха всѣка книга, коя не бѣ печатана съ черковни и червени букви и която нѣмаше въ началото Во славу святой единосущней и проч.: попъ Иванъ обичаше да прочита и свѣтски книги, още и вестници. Рано той овдовя. Ако да бѣше другъ слабоукъ, слабоуменъ на негово мѣсто, би се вдалъ, или на пиянство, или на безчиненъ, съблазнителенъ животъ, следъ овдовяването си. Но тоя истински български свещеникъ, вѣренъ служителъ на Бога, съ време обикнатъ съ прочитанието, сега се вдаде още повече въ книгитѣ, въ които намираще, освенъ своето утешение, но и обогатяване на своя духъ, а въ сжщото време се развиваше въ него народното чувство.

— Хасълъ¹⁾ попъ, говорѣше простолудието, Божий човѣчекъ, де кжде ходи, съ ума си ходи; кой какъ го потърси, у тѣхъ ще го намѣри; не се засѣдва като другитѣ попове, по кръчмитѣ, по кафета, а отъ устата му медъ капи.

— Добъръ български владика става, говорѣха други, и приликата му е сега, защото е вдовецъ.

Почестъта на попъ Ивана растѣше, а това на гъркѣтъ владика не понасѣше.

Неизвестно по какви причини, тоя добъръ свещеникъ прокуденъ отъ градъ въ града, отъ село въ село, най-сетне да изпадне въ Н*. Ако и да е било това прокудване за попъ Ивана като едно заточение, въ таково едно диво мѣсто, но той бѣше толко благодаренъ, щото не можеше да бжде повече. Благославяше даже гърцитѣ, които станаха причина да го преселятъ въ такова едно мѣсто дето можеше да положи

¹⁾ хасълъ, правилно асълъ — сжщинсли, тѣкмо, досжщъ, истински.

нѣщо трудъ за стадото си.

— Злобата се изпълни, говорѣше той самъ, тука вече нѣма кой да ме преследва, много работа има и тука за мене. Не трѣба лѣкаръ за здравитѣ, а за болнитѣ. И свети Иоанъ е живѣлъ въ пустинята, но е направилъ твърде много, и азъ споредъ силитѣ си ще се трудя да поработя въ тая пустиня, де провидението е видѣло за благословно да ме опжти. Не ми е криво, не скърбя, има съ що да се утешавамъ: Блажени изгнани правди ради. . .

И засели се отецъ Иванъ въ с. Н*, съ тогози, съ оногози посприказа се, позапозна се и съ хората, и съ нравитѣ и обичаитѣ имъ. Тежко му идѣше на душата да гледа до такава степенъ дебела простота въ тая злочеста страна, смущкана въ единъ отъ Делиорманскитѣ кѣтове. Като на идолопоклонство погледна той службата на християнитѣ, която струваха въ текето. Да захване явно да проповѣдва срещу това суевѣрие, ще докачи интереса на стопанина му турчинъ, и тогава пѣкъ турцитѣ, кой знае що би направили съ него. Да стане учителъ и да събере нѣколко деца да ги научи на български и лека-полека да имъ вдѣхне любовъ къмъ матерния имъ езикъ, да ги поведе къмъ истинската Християнска вѣра, като ги направи да прочитатъ и разбиратъ отъ нѣкой български историйки и пр., това му се виждаше, и бавно, и невъзможно. Да събира селенитѣ, и покрай друго, да имъ говори нѣщо и по тѣхнитѣ заблуждения и суеверия, нѣмаше де. Таково нѣщо като черква, да се направи, трѣбаше и хора приготвени и пари, и колко, колко прѣчки ще се срещатъ! Най-после намисли да обърне голѣмичката си кжща на папазъ еви. Папазъ еви по бъл-

гарски ще каже попска кжща. Кажете по това време въ такива мѣста, че ще правите черква, то щжтъ се подигна турцитѣ мало и голѣмо, ще препятствуватъ, ще я съборятъ, додето доди нѣкоя висока властъ и да забрани произволтъ и позволи съзиждането на черквата (което, обаче позволение коштуваше, съ бератитѣ му, чакъ отъ Цариградъ повече отъ 50 лири).

Кажете, че ще си направимъ една кжща папазъ еви, то никой не ще ви нѣщо и забележи, стига тая кжща да има огнище и на вѣнъ издаденъ коминъ.

Кжщата на отца Ивана имаше дори два коминя, не му прѣчеше прочее да я нарече папазъ еви, като и самъ живѣеше въ нея. Прегражда едно отдѣление, поукрасява го съ светички¹⁾, нѣколко кандила, свѣщилници, и ето ти моленъ домъ. Захваща попъ Иванъ да си отчита, сутре вечеръ правило, кога да кръща, да опѣва, да вѣнчава, да причащава тамъ. Гледатъ Н-ци, добро нѣщо. Стане попъ Иванъ, вземе си прѣчка патеричка, потръгне изъ улицитѣ като Божия мравица гледа насѣдалитѣ край плетичата Н*-ци, покани тогози, оногози, да идатъ до неговата килийка, да пиятъ по едно кафе, събератъ се нѣколцина и залавятъ се на приказки: попъ Иванъ пита, тѣ му отговарятъ, какъ е било по тѣхъ, какъ е сега, той имъ разправя, какъ е кжде Търновско, какъ тамъ има черкви, какви сж тѣ и проч.

— То меръ²⁾ тамъ било християнната, а не като по насъ, отговарятъ простодушнитѣ селци.

— И тукъ, и тукъ може да стане така, отговаряше попъ Иванъ. Нека да имаме черква най-

¹⁾ светички — икони

²⁾ меръ — само, освенъ, пакъ

голѣма, кога никой нѣма въ нея, то не се казва черква; ей го, и това се казва черква, ако и да прилича на кжща, стига да има християни, които да дохождатъ и да искатъ да се черкуватъ. И попъ Иванъ станѣше, поведѣше събранитѣ, влѣзѣха въ папазъ еви и тамъ имъ разкажеше това, онова за светицитѣ, за светцитѣ и проч.

— Поканете и други ваши кумшии, кажеше имъ най-после отецъ Иванъ на изпроводякъ, съберете се за въ недѣля рано, мжже и жени, та щемъ направимъ водосветъ и молба за дъждъ.

Не се минаха 6 месеци папазъ еви отвжтре заприлича на една малка черквица; всѣки бѣ принесълъ по нѣщо светичка, кандило, масло, восъкъ, а въ празниченъ день събранитѣ се не побираха; попъ Иванъ въ такивато дни употребяваше повече часове по проповѣдъ на караманлийски.

Работата, да речемъ, отиваше добре, евангелското семе се посѣваше, но това семе падаше на камъкъ; утре ще попъ Иванъ да умрѣ, или кой знае на кжде ще го сждбата тласне, и тогава всичко ще заглъхне. Трѣбаше да остави следъ себе си работници. А отдавна попъ Иванъ бѣ се запозналъ и стегнато заприятелилъ съ дѣда Добря и съ други двама сжщо разбрани мжже, които имаха синове едри и дребни.

— Погледнете: нашитѣ хора, дори и старитѣ баби, не знаятъ да се прекръстятъ, говорѣше попъ Иванъ. Хадита¹⁾ да хванемъ едно даскалче, баремъ децата да научи да се кръстятъ и да се научатъ колкото да очитатъ софрата.

— Мжчно е, неможемъ го направи, отговарѣха Н-ци, той даскалъ ще иска хакъ²⁾, трѣба

¹⁾ хадита — хайде, като глаголъ за мн. ч. (желателно наклонение)

²⁾ хакъ — заплата

да го хранимъ, трѣба за него кжща, трѣба за децата килийка, дълга и широка работа.

— Чуващъ ли, дѣдо Добре, ти имашъ три-ма сина, Господъ да ти ги харижи, я отдѣли най-малкия Радя, да наклонимъ още и двамата други наши приятели, и тѣ иматъ сжщо такива момчета като нашитѣ, проваждайте ми ги, хемъ да се елендисвамъ¹⁾ съ тѣхъ, хемъ да ги поучавамъ колкото мога.

За дѣда Добря не трѣбаше много убеждения²⁾ той бѣше подготвенъ. — Човѣкътъ иска безъ пари да ни направи добро бе, неотбирате ли? викаше на другитѣ си двама съседи.

Следъ шесть месеца, Ради дѣдо Добревъ, захвана да чете Светий Боже въ черква, следъ 8 месеца изчиташе на книга помилуй ме Боже, следъ една година, която книга ако и да отворѣше, набаткваше³⁾ цѣли думи и изречения, и криво-лѣво записваше.

Какво е говорилъ попъ Иванъ на дѣда Добря, какво го е убеждавалъ, какъ го е наклонилъ, не знаемъ. Подиръ една година, Ради бѣше въ града на училище, а подиръ него отидоха и другитѣ му двама съученици.

III

Друго и друго, но дѣдо Добри ставаше отъ день на день по-народенъ. Въ кжщата му отдавна се вече не чуваше турски езикъ. Той се научи отъ попъ Ивана и нѣщо повече. Знаеше какъ е пропаднала Българията, че имало е едно време и Българско царство, знаеше че на скоро българитѣ сж имали български владици, и че

¹⁾ елендисвамъ — занимавамъ се, залъгвамъ се, бавя се.

²⁾ убеждения — убеждавания, склоняване.

³⁾ набаткваше — налучкваше.

какъ гърцитѣ съ лукавство ни предали на турцитѣ и после се¹⁾ изпждили, изклали, избесили българскитѣ владици, а тѣ сж се напрапили, и днесъ вилнѣятъ както искатъ. Дѣдо Добри рѣдко виждаше грѣкъ, но турчинътъ бѣ всѣкога предъ очитѣ му; тогава турчинътъ правѣше голѣми пакости на българина, особено въ тая затѣнѣна страна. Жлъчката на дѣда Добря още повече се повдигаше, но що да прави, царство тѣхно, трѣбаше да се търпи, трѣбаше да се мълчи и да се преструва.

Освенъ другитѣ книги, които имаше попъ Иванъ, намираше се у него и една тайна книга подъ име История Църней-горѣ отъ Искони до новаяго врѣмена. Попъ Иванъ и отбираше, и можеше да я тълкува. Въ тая книга сж изписани всичкитѣ Черногорски теглила отъ турцитѣ въ стихове, като:

„Съборъ чини хаджи попъ Иове
„На съборъ е Зетту окупию
„Па пощо е Зетту окопию
„Окако ниимъ безседую;
„О зетени мой ядна браця,
„Що ходимо отъ живота свога
„Не имамо ни църкве ни закона
„Погибе Лазаръ у Косово,
„А клѣтий же прискочиша турци
„Разориши църкви и олтари,
„И оградиша все турски мунари (минарета)
„Но я велимъ мои бракио драга
„Да поидемъ у Скадро у Бояну,
„Да молимъ паша лютаго
„Ея би ни како допустию
„Да би смо мало обградили църкву
„Да би нашу вѣру подържали.

¹⁾ се — т. е. били изпждени и пр.

Такивато стихове, и такивато статии, които ги има въ Царственника, като ги прочиташе попъ Иванъ и разтълкуваше на дѣда Добря, той отъ ядъ понѣкога потреперваше. Излѣзѣше на вѣнъ, срещнѣше турчинъ, виждаше му се на очитѣ като мушица: съ двата си прѣста би го стисналъ за гърлото и би му извадилъ душата, замъ¹⁾ малко да му поолекне, но що да стори — царство тѣхно, кажеше си, подвиеше вратъ и си идѣше у дома си.

IV

Единъ истински хаджия. Дѣдо Вълчо Станьоглу е билъ родомъ отъ селото Енево, половинъ часъ далечъ отъ Н-ръ. Този старецъ по онуй време е билъ и богатичѣкъ.

За да си остави единъ споменъ подиръ смъртта си, нему се поревнало да направи нѣщо хайрятъ²⁾, а като незнаеше като какъвъ, допиталъ се до тогавашния грѣкъ Владика, който му казалъ: „Хаджилѣкъ, дѣдо хаджилѣкъ“. Дѣдо Вълчо му отговорилъ, че го е страхъ отъ вода и отъ дългъ пжтъ, за то не е ли сѣ едно ако направи нѣкой хайрятъ; каквото: чешма, мостъ или друго таквозъ. На това му отговорилъ Владиката: Чешме кюпру чо-окъ! хеменъ ичеджекъ, гечеджекъ инсанъ ве хавайнъ олмалж. Сенъ бенидинне: хаджилѣкъ! хаджилѣкъ! Орасж якжширъ сана; каланъ хеиси да бошъ³⁾.

¹⁾ замъ — само, за да

²⁾ хайрятъ — благодеяние, милостиня.

³⁾ Чешми, мостове много! Създадени сж да пийнатъ и да минатъ по тѣхъ хората и добитѣка. Ти менъ вѣрвай: хаджилѣкъ, хаджилѣкъ! Тамъ ти подобава на тебъ; останалото е вѣгъръ.

Дѣдо Вълчо захваща да мисли. Единъ день дошелъ му на гости дѣдо Добри. Дѣдо Вълчо му изприказалъ какво е мислилъ и какво го кара владиката да прави.

— Побратиме, казалъ му дѣдо Добри, хубаво е да се иде на Божи-Гробъ, Господъ да ти е на помощъ; но азъ да ти кажа ли тебе, ти и тука можешъ да станешъ хаджия, както казва нашиятъ попъ, и да си купишъ едно име, което да не се забрави до вѣка.

— И тебе те бива, кардашлъкъ¹⁾, отговорилъ дѣдо Вълчо; хичъ тукъ става ли се хаджия? Ако бѣше лесно, то всичкитѣ хора щѣха да станатъ.

— Слушай, слушай, рекълъ дѣдо Добри, да ти изприкажа по-тънко, че да кандисашъ²⁾. Ти твърде добре знаешъ, че азъ седѣхъ нѣколко години въ Шуменъ. Ехъ, че сж честити хора Шумненци! Направили си черкова, дето ката³⁾ недѣля и празникъ се събиратъ въ тази божия кжща: сега пѣкъ си направили и школьо, дето дечицата имъ уланъ уланъ⁴⁾ вървятъ да се учатъ; хубаво нѣщо е то бей! а пѣкъ ние тѣдѣва сме битюнъ-битюне⁵⁾ загубени. Светъ день доди, замине; безъ да го знаемъ, и безъ да има де да се съберемъ и помолимъ Богу. Лека-полека, ще забравимъ и вѣрата си. Дечицата ни се търкалятъ по боклуцитѣ; нѣма кой да ги прибере и да ги понаучи колкото да се поприкрѣстятъ; всичко това е нашъ грѣхъ, и на насъ ще тежи и на този свѣтъ и на онзи! какво хубаво нѣщо ставаше ако да си имаме въ Н* една черква

¹⁾ кардашлъкъ — братство.

²⁾ кандисамъ — съгласявамъ се, склонявамъ се.

³⁾ ката — всѣка.

⁴⁾ по-правилно огланъ — момче по момче.

⁵⁾ битюнъ-битюне — изцѣло, всинца, всичкома.

и школио, дето да се черкуватъ и околнитѣ малки селца, каквото е туй Енево, Каспичанъ, Мухла, Калугерца, Войводово; сетне и да има по едно — две момчета да ходятъ тамъ да се учатъ. Да стане единъ човѣкъ себепъ¹⁾ за едно такова нѣщо, какъ го мислишъ ти, малакъ хайрятъ ли е, малко име ли е? Дето ще забикалямъ, азъ ще да ти кажа правичката, че ти си мунасипъ²⁾ да подигнешъ една такава работа; ти се познавашъ съ аги, тебе всѣки ще те слуша, и всѣки ще ти доди на помощъ, само ти се запретни.

— А бе чоджукъ³⁾, мене хичъ не ми дохожда таквозъ нѣщо на ума, рекълъ дѣдо Вълчо. Хакикатъ⁴⁾ по нѣкога ми минаваше презъ акъла⁵⁾, ама щомъ си помисляхъ, че като на нашето село има 12 кжщи, да стане черква, да се изхрани попъ и даскалъ, оладжакъ шей дилъ диръ⁶⁾. Е зеръ, всичко трѣба отъ напредъ да се пресмѣта; ами като ми казвашъ за Н*, който е орта ери⁷⁾ на околнитѣ дребни села, хемъ, колко да кажешъ се чете и като касабица, тамъ най-хубаво бива. Хади азъ да си поприкажа съ момчетата и съ нѣкои отъ комшиитѣ, че, ишаллахъ⁸⁾, ако е рекълъ Господъ, може да стане това.

Отъ като си добре мислилъ и присмѣталъ дѣдо Вълчо, и като се споразумѣлъ съ синоветѣ си, които одобрили мнението му, подиръ нѣколко дни отишелъ самъ въ Н* право у дѣдо ви Добреви, дето заварилъ и попъ Ивана на приказка.

¹⁾ себепъ — причина, поводъ

²⁾ мунасипъ — способенъ, готовъ

³⁾ чоджукъ — момче

⁴⁾ хакикатъ — наистина, действително

⁵⁾ акълъ — умъ, разумъ

⁶⁾ нѣщо, което не може да бжде, невъзможно

⁷⁾ орта ери — срѣдише

⁸⁾ ишаллахъ — добъръ е Богъ

Подиръ много кажи речи, дѣдо Вълчо отваря дума за черква, като казва: — Ишалахъ на хаиръ ще бжде моето дохождане, като и дѣдо попъ разгеле¹⁾ се намѣри тукъ. Тебе, дѣдо попе, може да ти е казвалъ дѣдо Добри зарадъ мене нѣщо, дето искамъ да направя на старо време единъ хайрятъ. Нашиятъ дѣдо владика, да му имаме молитвата, ме кара да ида на хаджилъкъ; азъ хеменъ²⁾ бѣхъ се втаксалъ³⁾, но моя кардашлъкъ ме придума за друго нѣщо т. е. да стана себепъ да направимъ въ Н* една черква и до нея една килийка за децата. Какво ще речешъ ти на туй? Бива ли тази работа? Ето отъ мене каршилъкъ⁴⁾ 10,000 гроша; за кусура християнитѣ да сж живи.

При тѣзи дѣдо Вълчови думи, попъ Иванъ се просълзилъ и съ дрезгавъ гласъ рекълъ: Вълчо, чедо, още какъвъ по-добъръ хаджилъкъ и хайрятъ искашъ отъ този? Каквото похарчишъ, нали ще е предъ очитѣ ти? Нали ще е предъ очитѣ на синоветѣ ти, на унукитѣ ти, на превнукитѣ ти и предъ всичкитѣ християни? Хаджилъкътъ, той нѣма да остане мерасъ⁵⁾ на никого отъ твоя коренъ, ама туй? Черквата, школата, чунки севте адетъ⁶⁾ ще е по тѣзи мѣста, то ще има да ти се помни името до вѣка и всѣки ще казва: Богъ да прости, който е станалъ себепъ! Добро нѣщо, Вълчо, и отъ туй по-добро не може да бжди!

— Хади да е на добъръ часъ. Ето и отъ мене мѣсто! градината що е задъ кжщата ми давамъ я всичката, казалъ и дѣдо Добри.

¹⁾ Разгеле — случайно.

²⁾ Хеменъ — тъкмо.

³⁾ Втаксалъ — склонилъ.

⁴⁾ Каршилъкъ — насреща.

⁵⁾ Мерасъ — наследство.

⁶⁾ Понеже за първи пжтъ.

Не се минало много време дѣдо Вълчо и дѣдо Добри сж отишли при Владиката у Варна за тая работа. Владиката като изслушалъ намѣрението имъ казалъ:

— Сизинъ япаджанъзъ шей дилъ диръ о! Тарлая, тарлая, о дъръ сизинъ ишинизъ¹⁾.

— Ефендимъ! пазаръ, веи орту, гюнлери тарлая гитмеед жезъ я²⁾ казали му старцитѣ.

— Хади баканъзъ биръ иолуну, мадемъ истеорсунузъ, казалъ Владиката, следъ като си помислилъ, ама чокъ пара харджиеджанизъ³⁾.

— Християнларъ саолсунъ⁴⁾, казали старцитѣ.

Мжнотиитѣ, що сж срещали тѣзи старци дорде направятъ черквата въ разстояние на 5—6 години, сж за неизказвание. Съ Божата воля, тѣ си постигнаха желанието, и имаха честъ нѣколко години да се черкуватъ въ тази черква и да видятъ още нѣколко дечица събрани въ килийката.

Дѣдо Вълчо живѣ 5—6 год. следъ освещението на черквата. Той умрѣ на 1856, старецъ 80 годишенъ, погребението му стана отъ най-тържественнитѣ. Отъ всичкитѣ околни села имаше събрани хора, които бѣха се стекли да изкажатъ признателността си на покойния старецъ. Той е заровенъ подъ покроба (артиката) на тая черква, дето винаги му гори кандилце на гроба.

¹⁾ То не е за васъ работа. На нива, на нива идете — то е ваша работа

²⁾ Господине! Пазаренъ и празниченъ день нѣма да ходимъ на нива я.

³⁾ Хайде гледайте по нѣкой начинъ, щомъ искате, но много пари ще похарчите,

⁴⁾ Християнитѣ да сж живи.

Здравенякъ човѣкъ бѣше дѣдо Добри. Той бѣше пѣленъ, разтъртенъ, но не такава изкуствена подпухната пѣлнина, като у нѣкои градски богаташи чорбаджии, които като че ли съ масуръ си ги надувалъ, не дѣдо Добревата пѣлнина, здравина, бѣше природна, като на всѣки селски неизтънченъ българинъ. Тръгнѣше пѣтъ да върви, земята отъ долу му тѣнти, а той самъ върви тѣй леко, щото и цѣль день да върви, у него уморявание нѣма. — Когато бѣхъ младъ момъкъ за женене, говорилъ е самъ, имахъ любовница въ селото Марково (а селото Марково е далечъ отъ Н* четири часа), додѣхъ си вечеръ отъ работа, похапнехъ си на две-на три, приспивахъ баща си, скачахъ по месечината, удряхъ направо презъ зората, презъ козитѣ пѣтеки, които ги знаятъ всичкитѣ, кликнѣхъ, та запѣяхъ:

Обзаложи ся Дойна, Дойне ле,
Обзаложи ся съ брата си Иованча:
Ако отиде ноця въ срѣдинощъ,
Презъ планина Дойна въ полугаръ,
Да ѝ подари братъ ѝ Иованчо
До деветъ овна съ превити рога,
Десяти овенъ, ваклястъ овенъ.
Че е станала Дойна ноця срѣдинощъ,
Че е отишла въ буйна планина,
Въ буйна планина на полугаря;
Че не повика, както се вика,
Най си поблѣя като кошута,
Та че я зачу братъ Иованчо,
А че е грабналъ тѣнка си пушка
Та си замѣри Дойна въ чело. . .

гората ечеше и, току що загаснали сѣдѣнкитѣ въ с. Марково, азъ се озовавахъ тамъ при лю-

бовницата си. Кажи-речи, хора, борби, до срѣдъ нощъ. Щомъ пропѣхъ втори пѣтли ставахъ, и хайде пакъ назадъ. Зора се задава и азъ на сундурмата¹⁾ у дома на леглото си. Ни лукъ ялъ, ни на лукъ мириша. Доде съмнѣше вземахъ си съня, и хайде пакъ на работа.

Умрѣ, отиде, дѣдо Добри, но той какво е нѣщо топла зимна соба не знай. Отвѣнъ предъ кжщата си имаше нарочно направено за себе си едно подче въ видъ на чардакъ, отгоре покритъ, а отъ дветѣ страни отворено. Зиме и лѣте тамъ спѣше; неговата другарка, коя го правѣше да спи разположенъ и спокоенъ, бѣ дългата му пушка. Лавнѣха ли кучетата, той ще се намѣри правъ съ пушката въ ржка. Лѣте спането му на вѣнъ какъ да е, но зиме, бѣше за чудене: подхвърлѣше отдолу си една тѣнка чержица, дръпнѣше отгоре си дългия си абенъ — вѣнчаленъ ямурлукъ, обтегнѣше се, завиеше се като мамулъ, на вѣнъ червенъ снѣгъ да вали, той и не хае. Кога какъ го навѣше снѣга, ще се надигне, ще го поотърси, пакъ подъ ямурлука. Въ най-голѣмата зимна фъртуна, придружена съ силенъ студъ, ще вземе две черги, ще ги премѣтне на отворенитѣ страни на чардачето, колкото да му държатъ завѣтъ, и това бѣше топлата соба на дѣда Добря.

Зиме, лѣте, ходѣше по една конопена риза, отгоре едно елече безъ петелки²⁾, само въ голѣмъ студъ ила кога изисква благоприличието, обличаше своята официална кжса аба. Гърдитѣ му постоянно бѣха отворени, и до толко много вълнести щото, понеже пушеше тютюнъ, като изпуснѣше изъ устата си дима, той отива-

¹⁾ сундурма — прустъ, навесъ

²⁾ петелки — копчета

ше, та се изгубваше, като мъгла изъ гжстака, изъ рунтавитъ му космати гърди, и чакъ подиръ половинъ часъ се извѣтрѣше; иди на богъ да прости, ломне¹⁾ си коливо, посипали се нѣколко сладки зърна изъ пазвата му, трѣба после да рови и ги търси съ часове изъ гжститъ косми на гърдитъ си, инакъ трѣбаше цѣлъ день да му бѣзгатъ²⁾ мухитъ изъ пазвата и да го безпокоятъ. По Великдень, за джумбюшъ³⁾ ще му обелятъ цѣло яйце, неразрѣзано, непосолено, ще го мѣтне въ устата си и, безъ да го издѣвчи или смачка, цѣло че го прекара презъ широкото си гърло. На заговѣзни гледашъ го задигналъ цѣлъ мисирчи копанъ, осмѣкналъ му месото, приплете голия кокалъ презъ прѣститъ си, блѣсне ржката у колѣното си, парчетата на кокала разхвърчатъ изъ кжщи.

Една вечеръ, отъ радостъ за дето бѣ имъ се вече позволило да си направятъ сжщинска черква, понапилъ се, поразвеселилъ се. Хоро, че друго не бива, повикали гайдари, и хорото повелъ дѣдо Добри, кжщата се люлѣе; всички въ кжщи трѣбало да се наловятъ на хорото. Ималъ си и нѣкои гости граждани, помежду които и единъ зографинъ, който още черквата незахваната, той дошелъ да се пазари, за да направи светицитъ⁴⁾, и той се билъ понапилъ доста, и легналъ, та загюхналъ⁵⁾. — Не бива, ви-калъ дѣдо Добри, събудете и него да се улови на хорото; зографинътъ пиянъ не се пробуждалъ. Приближава до него дѣдо Добри и ужъ да го разбуди, побутва го съ кракътъ си по ребрата,

¹⁾ ломне — хапне

²⁾ бѣзгамъ — жуза

³⁾ джумбюшъ — веселба, забава

⁴⁾ светицитъ — иконитъ.

⁵⁾ загюхналъ — капналъ отъ умора, пренесалъ се.

зографинътъ скача съ охкане и болезки, кога да видятъ що е, то дветъ му ребра били счупени отъ лекото побутване на дѣда Добря.

Здравъ, силенъ човѣкъ бѣше; дай Боже такава здравина и сила всѣкому българину.

— Като бѣхъ около на 22 години момѣкъ, разказвалъ е самси дѣдо Добри, случи ми се да ида съ кирия¹⁾ въ гр. Русе. Като си взехме кирията, седнахме въ една кръчма да си похапнемъ и да си посрѣбнемъ. — Нещешъ ли, хубаво сме се понарѣзали. Изъ пжтя минува едно магаренце натоварено съ две върелчета вода. Бей, каза кръчмарьтъ, горкото магаре едвамъ върви, увива се подъ пълнитъ върелчета, скоро ще сайбиятъ²⁾ му да одере кожата му за дармонъ³⁾. Да вземе човѣкъ да натвари него (сайбиятъ му) съ тия варелчета, че да види лесно ли е да се претоваря хайванинъ⁴⁾.

— Ба, че голѣма работа ли е да носи човѣкъ такива две бурелчета, казахъ азъ, магаре се е нарекло, нека носи.

— На тебе да ги натоварятъ, можъ ли ги носи? ме попита кръчмарьтъ.

— Азъ кога не издигна и магарето заедно съ тѣхъ, защо ли хабя тозъ хлѣбъ?

— На васъ колкото сте яли и пили пари не ща, отгоре още едно ведро вино, ако можъ издигна отъ земята магарето съ пълнитъ варелчета.

Той още не издумалъ, азъ подвърхъ се подъ магарето, издигнахъ го на гърба си и го поне-

¹⁾ кирия — стока, товаръ; първоначал.: заплата за превозъ на стока.

²⁾ сайбия — домакинъ, стопанинъ, собственикъ.

³⁾ дармонъ — рѣдко решето за пресѣване на храни.

⁴⁾ хайванинъ — животно, гадина, скотъ, говедо.

созъ на 3—4 разкрача. Горкото магаре, и то се смая отъ де му доде.

V

Въ годината 1847 бѣ се разбѣсувалъ единъ турчинъ на име Юсрефъ — хайдутинъ изъ сѣщето село — съ нѣколко панти, негова дружина. Главнитѣ друмища наоколо бѣха се запрѣли. Ходѣше кжде ходѣше тоя разбойникъ дене, ноше ще се завърне въ селото си. Дене аманъ пищѣха отъ него пжтницитѣ и работницитѣ по полето, а ноше — българитѣ въ селото. Турското правителство го търсѣше строго, но на поржки; даже имаше дума, че който го улови живъ(?) ще има голѣма награда отъ градския аенинъ¹⁾. Цѣлото село го знаеше де кжде ходи, и де пренощува, но кой смѣеше да го изкаже? Нека да речемъ, че правителството, следъ като сполучи да го улови ще го накаже, но какъ? — съ затворъ за нѣколко години, следъ които, той като излѣзе изъ затвора, ще изколи не само тия, които сж съдействували за неговото улавяне, но и тѣхнитѣ роднини, че и кокошкитѣ имъ. Не сполучи ли той да направи това, то ще го направятъ неговитѣ ятаци²⁾, неговитѣ приятели, неговитѣ роднини. А турчинътъ, който и да билъ той, има за светецъ тогова, който е можалъ да погуби нѣколко гяурски души, ако ли пѣкъ загине славно, превъзнася го, думашицъ³⁾: „хасълъ“⁴⁾ юнакъ бабаитъ⁵⁾, не се оставилъ живъ да плюятъ на лицето му“. И тѣй всѣки селенинъ

- 1) аенинъ — старейшина, първенецъ, началникъ.
2) ятаци — укриватели на престѣпници.
3) думашицъ — думайки.
4) хасълъ — по-правилно асълъ — тъкмо.
5) бабаитъ — юнакъ, смѣлчага, силачъ.

предпочиташе да търпи, да изпълня всѣка една прищѣвка, заповѣдь на хайдутина, отъ колкото да го издаде, и сетне да нѣма хаиръ¹⁾ нито отъ него, нито отъ домътъ му, нито отъ децата му, нито най-после и отъ рода му.

Едно нѣщо имаше, обаче, противъ което и турчинътъ негодуваше. Колкото единъ разбойникъ или бабаитинъ да бжде прочутъ по юначеството си, щомъ си той позволѣше да нападне на рѣзъ, (да закача жени, моми, или да се увлѣче въ блудство), паднеше му шанътъ — славата. — „Побѣснѣло е кучето, скоро ще си изяде главата,“ заговорваше всѣки. И забележително е, че такива прочути разбойници, какъвто бѣше по-после и С о л а к ъ т ѣ, както се отпуснѣха въ обезчестявания, не се минуваше много, — изядаха си главата. За такива всѣки турчинъ казваше — х а к ѣ м у е²⁾. Юсрефъ дене, ходѣше кжде ходѣше, ноше ще се побере въ нѣкоя християнска кжща. По негова заповѣдь, кехаята трѣбаше предварително да яви на тоя домовладика, въ която кжща шо принощува Юсрефъ, да бжде приготвено изобилно всичко ядение и пиение. Тукъ ще бжде посрещнатъ отъ мжжътъ на кжщата, млада булка ще му изуе калнитѣ цървули, ще му омие вонещетѣ крака, ще му цѣлува ржка; млади моми, които ако ги нѣма у тая кжща, домовладиката трѣба да призове отъ съседитѣ, дето ги има, тѣ ще му заливатъ ракия, вино, после ще му пѣятъ, ще му играятъ, додето най-сетне разбойникътъ каталяса³⁾ за сънъ, легне и загюхне⁴⁾. Въ всичкото

- 1) хаиръ — добро, доброта, благо.
2) Хакъ му е — пада му се, следва му се.
3) Каталяса — примре
4) Загюхне — пренесе, забрави отъ умора.

нощно време отвѣнъ портитѣ му на редъ ще пазятъ на караулъ. Отпонапредъ Юсрефъ не приспиваше два вечера наредъ въ една кжца, но редовно ги премѣняваше, но по едно време забра по нѣколко вечера наредъ да остава и пренушува въ кжщата на нашия дѣда Добря.

Дѣдо Добри си имаше една доста красивка мома, па и наскоро доведената му снаха — млада булка, я биваше. Юсрефъ забра съ недѣли да не се дига отъ дѣдо Добреви, и ужъ да не дотегва на домовладиката, той поржчваше всѣка вечеръ по на нѣколко други кжца да му донасятъ тамъ нужното ястие и питие. Лека-полека той захвана да се притрива кжде булката, кжде момата. Селенитѣ иматъ обичаи кога правятъ сѣдѣнки, кога момитѣ предатъ, всѣки момъкъ, който си има любовница, посѣдва до нея близу. Юсрефъ караше булката, момата, да се не стѣсняватъ при него, но да сѣдятъ и да си предатъ; той щомъ понаправѣше главата, отиваше и сѣдаше помежду имъ, захващаше да ги пипа, закача, дори и предъ очитѣ на бащата.

Ехъ! въобразете си сега, това за търпение ли е? Съ една капка вода го би удавилъ дѣдо Добри, но ахъ гиди, какво да прави? И тъй зле и инѣкъ зле. Да го издаде зле, а пѣкъ да го очисти, това което му идѣше често на ума — добре, но на вѣнъ нѣколко панти будни стоятъ. Но на последното вече бѣше решилъ и търсѣше му леснината.

Въ единъ день Юсрефъ заедно съ дружината си бѣ нападнатъ въ гората отъ силна потеря, противъ която, като немогли да противустоятъ, разбѣгали се, кому де видѣли очитѣ. Късно, по срѣдъ нощъ, се озовава самъ Юсрефъ у дѣдо Добреви. Открива се, та разправя всичката си случка на дѣда Добря. Отъ страхъ,

или отъ ядосване, Юсрефъ забралъ повече да лочи ракията. Ракия му не пососвало¹⁾. Поиска още; дѣдо Добри отива и му намира друга по-силна, въ която спусналъ и нѣщо за по-скоро упояване. Дѣдо Добревето сърце вече трепрѣло. Юсрефъ зле се напива и, тамъ дето си билъ, прикатурналъ се и захъркалъ. Предварително дѣдо Добри изпраща всичкитѣ кжщни въ една съседна кжца, дори и жената си, като оставилъ при себе си само по-голѣмия си синъ, комуто открилъ какво намислилъ да направи, и строго му поржчалъ да мълчи. Взема дѣдо Добри брадвата и, съ колкото си сила има, замахва и съ кюилето на брадвата (не се острието, за да не падне много кръвъ, но съ задното на брадвата), хръпосва Юсрефа право въ слѣпото око, веднѣжъ, дважъ, додето го добива добре. Въ колата боклукътъ (торъ) билъ приготвенъ съ когото дѣдо Добри си торялъ нивитѣ, съ бързота изнасятъ мършата, запъпруватъ я хубаво въ тора въ колата, и току що се развило, дѣдо Добри потеглилъ колата съ тора кжде нивята си, които сж били близу до голѣмата рѣка. Никой нищо не забелязалъ, защото по тѣхъ дни, почти ката²⁾ день, дѣдо Добри е носелъ торъ на нивитѣ си. Тамъ подъ единъ лениськъ пустъ мостъ, дѣдо Добри натиква лешѣтъ, затрупва го съ камѣнакъ, хвърля тора на нивата си, и отива си преспокойно. За добра честь следъ три дни заваляватъ силни дъждове, слѣзли голѣми порои, които подзели мършата и я завлѣкли татѣкъ далечъ изъ долищака. Следъ нѣколко дни лешѣтъ се намѣрилъ отъ овчари, които явили това на селския субашъ³⁾. — Трѣба

¹⁾ пососвало — достигало

²⁾ ката — всѣки

³⁾ субашъ — началникъ на стражата

да го е ранила потерята, та е падналъ раненъ въ рѣката, или нѣкой по-юнакъ отъ него е сполучилъ да го очисти; — какъ му е, той бѣ побѣснѣлъ, говорѣха, и турци, и българи. И туй, за туй си отиде. Дѣдо Добри толкова тайно е държалъ заедно съ сина си, за това убийство, щото само следъ освобождението ни е изказалъ това на своитѣ си добри приятели.

VI

Не само старитѣ отъ това село, но и цѣлата околия помни и още приказва за убиването на Османа срѣдъ селото. Горното убийство е било тайно, но това съ Османа, явно, което доказва до колко народенъ българинъ е билъ дѣдо Добри, и до колко неговото сърце е болѣло за рода му. Моми, момчета, момци, момичета по тамошнитѣ села иматъ обичай срещу великитѣ заговѣзни въ недѣлята, презъ деня, да ходятъ въ ближния градъ и да си купуватъ халва. Весели биватъ пжтищата въ тоя день особено, когато е пѣкъ и времето хубаво. Връщатъ се отъ града куди¹⁾, куди, моми, момци, повървятъ, потичатъ, спратъ се на нѣкоя хубава полянка, завъртятъ му едно хубаво хорце, и пакъ напредъ. Слѣзятъ въ селото си на куди, куди, събератъ се на хорището, което винаги бива близу до черквата и, додето старитѣ, мжжетѣ, женитѣ, младоженцитѣ, се прощаватъ въ черковния дворъ, то по-младитѣ вървятъ и друсатъ хорото.

Презъ годината 1849-та бѣ се подигналъ единъ младъ, още прѣсенъ и неизвестенъ дотамъ хайдутяга на име Османъ. Неговата работа бѣше да ходи отъ село въ село, отъ кжща въ

¹⁾ куда — дружина, група, купчина

кжща, да се добре хрантути и да прави дребни пакости. А дребнитѣ пакости въ него време сж били: да иска пари отъ селенитѣ ужъ на заемъ, да иска да му събиратъ жито, за да го после продава, да иска аби, навои, цървули, кога нѣкой се зажени, да иска дарове, ботуши, емении, да ходи по сватбитѣ и да иска него по-добре да угощаватъ, кога има курбани да ходи у попа да яде плешки, и други такива. А щомъ нѣкой го незначиташе, или му не даде щото поиска, то ще презъ нощта да му изгори душищата: я плѣвникътъ му ще запали, я хлѣвътъ (зимникътъ) съ добитъка. Османъ, като младъ, обичаше да люби и млади моми българки. Не се свѣнѣше да казва предъ всѣкого, че, еди коя, азъ ще я взема, ще я потурча, тя ме люби, и тя ме иска; но ако не ми я дадатъ съ добро, азъ ще я повлека (открадна). И днесъ има живи нѣколко каджни потурчени, които ги знаятъ на кои наши българи — селени сж били дъщери, но тѣ вече сж забравили и езикъ, и вѣра, и народность, и сж сжщи туркини¹⁾.

Въ тоя день, когато момитѣ, момцитѣ си купували халва и задружно си отивали отъ града за селото си, Османъ, доста добре напите, дощѣло му се и нему да придружи селскитѣ моми, да имъ се позелени, по това и да иди въ едноти, едно село да безпокои българина и при заговѣзнитѣ му. Но въ тоя день, не билъ тѣй веселъ пжтя, както други години. Османъ, отъ куда, на куда, притичвалъ изъ пжтя, закачалъ се, ту на тая, ту на оная; щомъ видѣлъ при нѣкоя хубавичка мома момъкъ, отблѣсвалъ го, и придру-

¹⁾ До колко сж вѣротърпими нашитѣ българи, познава се и отъ това, че следъ освобождението ни, единъ българинъ, даже роднината на тия потурчини живи каджни, не имъ каза карна сж!

жавалъ той хубавицата; хоро изъ пжтя не станало. Надвечеръ всички моми и момци слѣзли на хорището дето свободно, като въ селото си, завѣтрѣли едно голѣмо хоро; наедно съ тѣхъ се допилява и Османъ. Малко далечъ отъ хорището, край черковния плетъ, насѣдали старцитѣ; младитѣ булки, изреждали се да имъ цѣлуватъ ржка, да се прощаватъ (обичай по великитѣ заговѣзни), а млади мжже носѣли, кои съ малки котленица, кой съ гледжосани п у к а л ч е т а (винено гърне) червено вино, черпѣли старцитѣ, а старцитѣ се кръстѣли и благославѣли:

— Сладки весели заговѣзни, леки пости, по живо по здраво да дочакаме и светаго Христо за съ червено яйце.

— Аминъ, дай Боже! отговарѣли младитѣ, като поднасѣли и тѣ котленицата и гърнета до устата си, и като си смуквали дебеличко, повечко отъ старцитѣ. Помежду мжжетѣ билъ и дѣдо Добри, (когото тогава не го наричаха още дѣдо, защото не бѣше си оставилъ още брадата).

А Османъ се изправилъ отзадъ хорото и, на която мома има китка на страната, какъ замине край него, и той като всѣки момъкъ, си позволявалъ да ѝ граби китката. На момцитѣ имъ идѣло кисело, но нѣмало що да правятъ.

— Ами туй куче, кога се е допилѣло тука, запиталъ Добри, като го съзрѣлъ да сълмува¹⁾.

— Хе! то днесъ чудо резиликъ²⁾ показва изъ пжтя, отговорилъ единъ момъкъ, който стоелъ близу до мжжетѣ, и захваналъ да имъ приказва и разправя съ коя се закачалъ, коя теглилъ за ржката, за да върви съ него и друг. На Добрия кръвта възврѣла. Неговата ржка бѣ на-

¹⁾ Сълмува — пакости, немирува.

²⁾ Резиликъ — срамъ, позоръ.

учена. Грабналъ шапатарника съ виното стисналъ го съ две ржце и го изсушава до дънце.

— Бе, какви сте такива момци, неможайте ли двама трима да го примаимутите¹⁾ да го отбийте отъ пжтя и да го завлѣчете тамъ подъ курията и да му изсушите цървулитѣ, и да напълните съ него тамъ дѣдовото Боево пусто кладенче.

— Хжхъ, тамъ, да бжде работа ли е, но другъ пжтъ, а че въ такъвъ день когато има толкова върволикъ, отговорилъ младиятъ.

За единъ пжтъ се вдига една врѣва срѣдъ хорото, Османъ закачилъ една булка, мжжъ ѝ който билъ на близу, не се стърпѣва, спуска се и му ударя една плѣсница, Османъ докаченъ, обръща се, че намѣсто да удари сжщия мжжъ, който му бѣ залепилъ плѣсницата, ударя другогото, захваща се олюлия²⁾, въ навалицата, който момъкъ е билъ докаченъ отъ него, ако не друго, то ще го мушне. Османъ понеча на оржжието си, като стрела се спуска Добри, открѣща единъ колъ отъ ближния плетъ.

— Тѣй не се бие, извиква Добри, и се впуска врѣхъ Османа, стоваря му силно единъ колъ по тила (отзадъ въ шията) и го простира на земята — Удрейте сега, за едно краставо куче, цѣло село не съсипватъ, изревава Добри, дето той щеше да изгори душичката нѣкому, то ние по-преди неговата, кучешка душа да изгоримъ. Удрейте! Кой отъ де иди съ колъ въ ржка; тупа, удря, не стои, изстиналия вече лешъ на Османа, додето най-сетне го направили на пестилъ. Отъ де сж взело толко коли³⁾, кога ги

¹⁾ Примаимутите — примамите.

²⁾ Олюлия, олилия — врѣва, шумно сборище.

³⁾ Коли — колове.

нахвъргаха отгоре трупа, то се покрилѣ отъ камара колове.

Виното ли спомогна на яростѣта, яростѣта ли на виното, но както и да е, разяряването е било толко голѣмо, щото никой отъ после не се разкажалъ за убийството.

На другия день рано събира се цѣло село, натварятъ убития на една кола, повеждатъ колата и подиръ нея всичкитѣ селени, съ дѣда Добря на чело, сриватъ се всрѣдъ конака въ града. Разказали всичко на пашата. Пашата знаелъ що за стока е билъ Османъ, но едно за да не тежи откупѣтъ на цѣлото село, (откупѣтъ за единъ убитъ въ едно село е билъ 32,000 гроша) и друго да се издири главниятъ виновникъ на убийството, щото той да си изтегли и накаже, се е мъчилъ да изпита, кой по напредъ е ударилъ убития.

— Бе ефендимъ, извикалъ Добри, защо питашъ много, много, азъ ударихъ, ти удари, онзи удари, всички удрѣхме додето го добихме, хайде! ако има наказание ще си го изтеглимъ цѣло село.

32,000 гроша за три години заплатили селенитѣ, но се отървали не само отъ Османа, но и отъ всѣки злосторникъ турчинъ. Много години, дори до войната, който да бжде турчинъ, не е смѣялъ да мине и да пренощува въ това село; или ако и да е оставалъ трѣбало е да си кротува.

— На това село гяуритѣ сж лошава; съ тѣхъ шѣга не бива, убиватъ човѣка, заплащатъ му джеремето¹⁾ и пакъ не ги е касаветъ²⁾, сж говорили турцитѣ дълго време.

¹⁾ Джереме — глоба.

²⁾ Касаветъ — грижа.

Дѣдо Добри не бѣ честитъ да пустне бѣла брада и да ѣ се порадва, па заедно съ нея и на старинитѣ си; току що бѣ се накаралъ да повика родъ — роднина, да направи трапеза, да си пустне брада, за да му я честитятъ, и смъртъ го превари. Богъ да го прости! Той се помина въ г. 1879. Умрѣ той, но не умрѣ съ отворени очи, всичко що бѣ поменалъ презъ живота си, честитъ бѣ да види: и училище, и черква, и попъ и учителъ, и бѣлгарски владика, най-сетне видѣ и тово щото не бѣ и сънувалъ — Бѣлгарско.

Като човѣкъ, дѣдо Добри, може да му е билъ свиденъ този свѣтъ, може да е искалъ още да поживѣе, да се порадва на този ясни свѣтъ, да се порадва на своитѣ си и на своето добро сговорно селце, надъ което вече бѣ огрѣло и свободното бѣлгарско слънце, но . . . на този свѣтъ насита бива ли? Но отъ моя страна азъ облажявамъ дѣда Добря дето умрѣ въ тѣзи години, когато още се почиташе старото, облажявамъ го дето умрѣ безъ да дочака тѣзи нинешни¹⁾ години.

Днешнитѣ наши млади, особено селскитѣ, никога не си помислятъ, че кога да е и тѣ ще остарѣятъ, че и съ тѣхъ тогава ще бжде още по-зле отъ колкото днесъ съ днешнитѣ старци; днесъ тѣ не причитатъ, не отдаватъ никаква честъ, никаква почитъ на тѣхния съселенинъ съседъ, гюрмюшъ чегирмишъ²⁾ старецъ, а подиръ години, кога тѣ остарѣятъ, нека ми се помни думата добре, не само тѣхнитѣ млади съседни, но самитѣ тѣхни чеда ще имъ връщатъ това, което тѣ днесъ правятъ на своитѣ старци селени. Никой не може откаже, че преди 10-20-30

¹⁾ Нинешни — сегашни.

²⁾ гюрмюшъ чегирмишъ — видѣлъ и патилъ.

години, когато старото се почиташе, тогава всичко сговорно отиваше и, ако и полека, (защото се обмисляше разумно), но тихо и съ кротостъ се извършваха много голѣми за него време работи; кога днешнитѣ млади събератъ се за една помалка работица и видишъ, този иска да се каже азъ, онзи иска да бжде неговата, и при всичко, че нищо се несвършва, пакъ голѣмо чудо е ако се разтурятъ безъ бой. И защо сж само голи думи? Кой е станалъ причина да се издигнатъ въ турско време, такива голѣми черкви, такива голѣми училища? Кой е ходилъ отъ село въ село да проси милостиня за селско олекчение? Кой е жертвувалъ, и пари, и време подиръ тия обществени здания, които днесъ украшаватъ повечето села? Не ли старцитѣ, не ли такивато като дѣдо Добря, — старци които ги имаше по единъ, по двама въ всѣко село? А какво правятъ, и какво направиха до днесъ нашитѣ млади, отъ които едни се гордѣятъ, че сж били войскари, че сж стояли предъ княза на кози-рогъ, други, или че ги е почело нѣкакво шарлатанско бюро, дето ги избрали за членове замъ¹⁾ да играятъ бюроджитѣ своитѣ си роли чрезъ тѣхъ, трети че се наричатъ либерали, и такива други, какво направиха? — работитѣ имъ сж на мегданъ²⁾: направенитѣ отъ старитѣ черкви и училища се съсипватъ предъ тѣхъ, запустяватъ, а намѣсто тѣхъ се наплодяватъ кръчми, кафета³⁾...

А какъ сж днешнитѣ старци? Защо не се чуватъ тѣ? Защо не се повикватъ и тѣ да си дадатъ мнението за нѣкоя работа? Нѣма ли ги тѣ⁴⁾? — Има ги, но кой ги дири, кой ги пита,

¹⁾ замъ — за да.

²⁾ мегданъ — стѣга; фигурално: на показъ.

³⁾ кафета — кафенета.

⁴⁾ тѣ — тѣхъ.

кой ги за нѣщо зачита.

— Ехъ, днесъ младитѣ колятъ кучето, кажатъ си старцитѣ, и се оттушватъ съ разказвание помежду си за тѣхнитѣ едновременно години.

А старото е докачливо, честолюбиво. Иди въ кръчмата, или въ нѣкое кафе, гледа че даже и неговиятъ младъ кумець не му става на крака; стане нѣщо сбирня, той остава, като смушканъ задъ вратата; иди си у тѣхъ; въ домътъ му далъ Господъ има всичко, и вино, и ракия; — напачи бабо, налей ба-бабо, дай да приемъ, но сега насъ за какво ни бива, кой ни зачита; днесъ пие, утре пие, умъ затѣпѣ, счита се за униженъ, удари я на пиянство и, ето ти старина безчестна... Ето защо облажавамъ азъ дѣда Добря, че е умрѣлъ по-скоро и на време.

VIII

Но дѣдо Добри бѣ още честитъ да се види съ добри честни синове, съ добри честни дѣщери, още и съ внучета. Синъ му когото по съвета на отца попъ Ивана бѣ далъ въ града на учение, изучи се много хубаво, днесъ е живъ, него избиратъ кога за кметъ, кога за училищенъ настоятель. И неговото кметство, неговото учил. настоятелство служи за примѣръ, за образецъ на околнитѣ селени. Синътъ на дѣда Добря се е училъ и изучилъ не като други сегашни селски синове, които, следъ като излѣзатъ отъ училището, странятъ отъ селото си, търсятъ лекичка хайляшка¹⁾ работа, оставятъ бащинитѣ си ниви да заглѣхнатъ, оставятъ, или продаватъ де що е добитъчець е остало отъ баща имъ, идатъ въ градъ, ужъ като учени,

¹⁾ хайляшка — бездѣлнишка.

да били станали граждани, а тѣ много пжти достигватъ да станатъ по-голѣми хаймани, по-голѣми ленивци, пиенци и отъ градскитѣ. Дѣдо Добрева синъ си обича селото, обича селенитѣ, драгъ му е селскиятъ животъ, селската благословена работа, а обичатъ го, почитатъ и добритѣ още непохабени селени. Днесъ въ селото има две училища, съ двама учители и две учителки; сжщо и тѣ отъ селото, училищата си иматъ за приходи нивя, гори, селски дюкенъ, отъ които се плаща на учителитѣ безъ да се сбира отъ селенитѣ училищно даждие. А това всичко е станало съ побуждението, съ добрата грижа, съ изживение пари и време на достойния синъ на дѣда Добря.

* * *

Тѣй се възроди българщината въ това село, тѣй се издигна и подигна то нравствено. Зная го това село, често съмъ ходилъ, кога идѣхъ, искахъ още единъ пжтъ да ида. Хубавъ сговоръ, почетъ, любовъ си имаха тѣзи селени, като че и Божя благословия бѣше надъ тѣхъ, всичко спорно, всичко весело и всичко доволно.

Но додоха годинитѣ 1883 и 1884-та, поплъзнаха агитатори по всички села. Селото Н* като по-голѣмичко село, центъръ на околията, тукъ се сбираха и прибираха всичкитѣ такива и други развратствуващи агитатори, тука се произвеждаха избори, тукъ кавги, псувни, тукъ боеве, скандали, тукъ учение селенина на клевети, лъжи, подлости, шарлатанства, и отъ кого всичко това? — отъ интелигенцията, отъ младежитѣ, а най-лошото отъ — учителитѣ, отъ тия учители на които селенина толко години е гледалъ съ уважение, съ довѣрие, а днесъ вече гледа съ презрение и ненавистъ. Щатъ-додатъ години, кога тѣзи, които

посѣха трѣне — трѣне да женатъ, даже и тѣзи развратствуващитѣ ще доди редъ да се каятъ, но семето си е семе, то е захванало и захваща дълбокъ коренъ!

И развали се, разврати се, хубавото селце! Срещу черквата днесъ сж седемъ крѣчми, додето въ дѣдовото Добрево време нѣмаше нито една. Въ черквата християни има-нѣма, крѣчмитѣ сж всички пълни. Отъ четири учители, снеса ги на двама, и тѣ отъ две години незаплатени, а седемъ крѣчмари поддържатъ! . . . На Бога, на народа, на съвестъта си, отговоръ да даватъ причинителитѣ, партизанитѣ, които за известна—неизвестна тѣмъ партия, отидоха, та развалиха хубавия и простичкъ животъ на селенина, разбъркаха му ума, а заедно съ това разбъркаха, развалиха, неговътъ добъръ сговоръ, неговата взаимна любовъ, направиха го недовѣрчивъ, непослушенъ, непокоренъ и на старо, и на учено, и на законъ, и на правителство! Отидоха даже да бръкнатъ въ окото му, да изтрѣгнатъ коварно, подло, изъ благочестивия селенинъ, християнинъ най-светото и скжпо за него, у което до сега се е здравата поддържалъ и чрезъ което се е запазвалъ отъ всѣкакви злини, а това е: — праотеческата му света вѣра и — Бога!